

**ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Остапівський Олександр Ігорович

УДК [159.922.27:33] (043.3)

**ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В СТРУКТУРІ
ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Луцьк – 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
декан факультету психології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Москаленко Валентина Володимирівна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України,
завідувач лабораторії соціальної психології

доктор психологічних наук, доцент
Батраченко Іван Георгійович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, завідувач кафедри
соціальної психології та психології управління

Захист відбудеться 15 квітня 2011 року об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 32.051.05 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Потапова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30а.

Автореферат розіслано 14 березня 2011 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Я. Малімон

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Складні та суперечливі реалії сьогодення, процес розбудови та розвитку демократичної України, глобальні перетворення в усіх сферах її життя формують соціальне замовлення на формування економічно освіченої особистості, для якої професійні знання, уміння й навички та їх постійне оновлення є основою самореалізації в економічній сфері суспільства. У зв'язку з цим зростає актуальність проблеми формування економічної свідомості особистості, зокрема, вивчення психологічних аспектів становлення економічної свідомості майбутніх фахівців, оскільки саме молодь є прямим носієм соціокультурних та економічних трансформацій у суспільстві.

Важливість вивчення економічної свідомості особистості також зумовлена останніми тенденціями в психологічній науці, де підкреслюється необхідність створення нових підходів та наукових парадигм для пояснення закономірностей розвитку індивідуальних і колективних форм свідомості й ментальності людини (А. Агафонов, В. Аллахвердов, Г. Андрєєва, З. Карпенко, А. Назаретян, Н. Шевченко та ін.).

Феномен економічної свідомості тривалий час ретельно не досліджувався у вітчизняній науці, і лише наприкінці 90-х років, ставши нагальною потребою особистісного та суспільного розвитку, він набуває значущості у наукових доробках відомих вітчизняних та зарубіжних вчених (О. Дейнека, Л. Диба, В. Комаровська, Г. Ложкін, В. Москаленко, В. Спасенніков, Л. Уварова, О. Устинова, В. Фоміних, Є. Шибанова та ін.). З огляду на прикладні аспекти вивчення, економічна свідомість є предметом філософсько-етичних, соціологічних, педагогічних та психологічних досліджень, що суттєво розкриває науковий потенціал досліджуваного явища. У зв'язку з цим контекст вивчення професійної ідентичності майбутнього фахівця в структурі його економічної свідомості може стати вагомим доробком у дослідженні цієї проблеми.

Суть професійної ідентичності полягає в усвідомленні фахівцем своєї тотожності з професійним образом Я, що забезпечує входження у простір ефективної соціалізації, яка сприяє формуванню економічної свідомості особистості. Не дивлячись на великий обсяг теоретичних та емпіричних досліджень професійної ідентичності (Ж. Вірна, Н. Воляннюк, І. Дубровіна, Е. Еріксон, О. Єрмолаєва, В. Зливков, Є. Климов, С. Макеев, І. Остапенко, С. Оксамитна, Ю. Поваренков, А. Сосновська, Л. Шнейдер та ін.), поки що немає єдиної думки щодо співвідношення цього феномену із свідомістю, самосвідомістю, Я-концепцією майбутнього фахівця. Відкритими залишаються питання стабільності-динамічності, а також ситуаційності цих утворень. Пояснюється це тим, що професійна ідентичність як один з базових компонентів самосвідомості, включена в процес соціалізації особистості, який, водночас, опосередковується соціокультурними й економічними обставинами життя, що відзначаються надзвичайно високою динамікою.

Таким чином, враховуючи існуючі напрацювання в психології вивчення структурної організації та закономірностей розвитку економічної свідомості особистості, є необхідним вивчення у її структурі професійної ідентичності, що й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Вибраний напрям дисертаційного дослідження пов'язаний з розробкою наукової теми кафедри загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки «Професійний та життєвий шлях особистості» (протокол № 2 від 20 вересня 2007 р.). Робота виконана в межах комплексного дослідження «Активізація мотиваційних трансформацій у

процесі професіоналізації особистості» (№ державної реєстрації 0106U000274). Тему затверджено вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 27 грудня 2007 р.), уточнено й узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 15 жовтня 2009 р.).

Об'єктом дослідження є економічна свідомість особистості.

Предмет дослідження – професійна ідентичність в структурі економічної свідомості особистості.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментально-діагностичному вивченні професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості студентської молоді.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити комплексний міждисциплінарний теоретико-методологічний аналіз проблеми вивчення професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості.

2. Розробити концептуальні засади дослідження професійної ідентичності в структурі економічної свідомості студентів.

3. Експериментально встановити структурні компоненти економічної свідомості та їх взаємозв'язок у прояві форм професійної ідентичності майбутніх фахівців економічних та неекономічних спеціальностей.

4. Обґрунтувати специфіку й закономірності прояву професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є основні концептуальні засади діяльнісного (Л. Виготський, І. Батраченко, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.) та суб'єктного (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлинський, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) підходів; положення філософсько-психологічного тлумачення свідомості (А. Агафонов, М. Боришевський, Г. Гегель, У. Джеймс, В. Столін, З. Фрейд, Н. Чупрікова, К. Ясперс та ін.) та традиції її вивчення в експериментальній психосемантиці (О. Артем'єва, О. Бондаренко, Дж. Келлі, В. Петренко, Н. Шевченко, О. Шмельов та ін.). Зміст економічної свідомості в аспекті її структури, форм, функцій та закономірностей розвитку розглядається з опорою на праці О. Дейнеки, Н. Дембицької, Ж. Жиліної, Г. Ложкіна, В. Москаленко та ін. Основний зміст та підходи до вивчення професійної ідентичності особистості розкрито у роботах В. Бодрова, Ж. Вірної, Н. Волянчук, Є. Климова, Л. Шнейдер, Н. Шевченко та ін.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи** дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення одержаної наукової інформації) з метою теоретико-методологічного вивчення означеної проблеми; *організаційні* (метод порівняння, метод зрізів, асоціативний експеримент); *емпіричні* (комплекс стандартизованих методик: методика вивчення професійної ідентичності (МДПІ) Л. Шнейдер, методика вивчення економічної успішності особистості Л. Шнейдер (модифікований варіант О. Остапівським), 16-факторний особистісний опитувальник Кеттела, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, методика діагностики мотивації досягнення А. Мехрабіана, орієнтаційна анкета Б. Басса, методика кар'єрних орієнтацій Є. Шейна, методика семантичного диференціалу (адаптований варіант Л. Шнейдер) з метою вивчення професійної ідентичності у структурі економічної свідомості особистості; *методи математичної статистики* (критерії λ -Колмогорова-Смірнова для перевірки нормального розподілу даних; коефіцієнт r -Пірсона для

визначення кореляційних зв'язків; t-критерій Ст'юдента для залежних і незалежних вибірок) з метою здійснення аналізу отриманих результатів. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6.0.

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Волинського національного університету імені Лесі Українки. Усього в дослідженні взяло участь 633 студенти.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

вперше запропоновано підхід, згідно з яким специфіка економічної свідомості особистості пояснює зміст професійної ідентичності студентів економічних та неекономічних спеціальностей; доведено репрезентативний зв'язок в усвідомленні семантичних конструктів економічної свідомості та у прояві форм професійної ідентичності студентів;

удосконалено процедурно-методичний апарат діагностики економічної свідомості особистості; наукові уявлення про професійну ідентичність як особистісне утворення, яке втілює в собі особистісні, мотиваційні та інтерперсональні характеристики майбутнього фахівця та задає функцію створення нових інтерпретаційних моделей в економічній свідомості.

подальшого розвитку набули положення про економічну свідомість як соціокультурну за походженням систему значень індивіда, які визначають зміст професійної ідентичності студентів економічних та неекономічних спеціальностей; про закономірності трансформації змісту семантичних конструктів економічної свідомості суб'єктами навчально-професійної діяльності за умов розвинутості гностичної рецепції в усвідомленні предметного змісту семантичних конструктів та операціональної інтеграції в розумінні процесуального змісту об'єктів економічної свідомості.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене можливістю їх застосування у практиці навчання студентів економічного напрямку; у груповій психокорекційній роботі з фахівцями відповідного напрямку для вдосконалення системи професійної економічної підготовки та у сфері самоменеджменту. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися у викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Експериментальна психологія», «Диференціальна психологія», «Економічна психологія», «Професійна психологія» у вищих навчальних закладах.

Впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження впроваджено у наукову та навчально-методичну роботу Волинського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 3/4319 від 02.11.2010 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17-14/2607 від 21.09.2010 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 333 від 07.07.2010 р.), Запорізького національного університету (довідка № 01-35/82 від 21.09.2010 р.).

Особистий внесок здобувача. Розроблені автором теоретичні положення й отримані емпіричні результати є самостійним внеском у дослідження професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості. В одній науковій статті «Професійна ідентичність студентів в процесі соціалізації» [6], написаній у співавторстві з І. Остапівським, авторським здобутком є розробка та реалізація емпіричної програми дослідження мотиваційного та вольового блоку особистісних характеристик студентів в процесі соціалізації (75 %). Розробки та ідеї співавтора у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження дістали своє відображення у публікаціях, представлялися та обговорювалися на

розширених засіданнях кафедри загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Результати дослідження оприлюднені на міжнародних науково-практичних конференціях: «Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку» (Луцьк, 2008); «Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини» (Донецьк, 2008); «Актуальні проблеми психології толерантності у 21 столітті» (Луцьк, 2008); «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2008, 2009); «Психологія здоров'я людини» (Луцьк, 2009); «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 2009, 2010); «Актуальні проблеми сучасної освіти» (Замость, 2009); *Всеукраїнських науково-практичних конференцій*: «Освіта, розвиток і самореалізація молоді в умовах гуманізації суспільства» (Рівне, 2007); «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (Чернігів, 2009).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлені у 9 публікаціях, з них 5 статей надруковано у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 4 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 8 додатків обсягом 34 сторінки, списку використаних джерел (220 найменувань, з них – 4 іноземними мовами). Основний зміст дисертації викладено на 155 сторінках. Робота містить 19 таблиць і 26 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито методологічні та теоретичні засади дослідження, висвітлено наукову новизну і практичну значущість роботи; наведено відомості про апробацію і впровадження результатів дослідження в практику.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади вивчення професійної ідентичності особистості» присвячений аналізу вихідних теоретичних положень, що становлять наукову основу тлумачення професійної ідентичності особистості. В ньому розкрито генезу поняття ідентичності у науковій думці; природу та механізми ідентифікації особистості; на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень описані основні наукові підходи до вивчення професійної ідентичності особистості та визначено культурний і соціальний контекст її формування.

Аналіз теоретичних позицій вивчення феномену ідентичності особистості та шляхів їх експериментальної верифікації демонструє показує широкий діапазон досліджень.

У історико-методологічному екскурсі розгляду цієї проблеми окреслено контекст необхідності вивчення особистісного та соціального аспектів осмислення особистістю своєї самототожності (У. Джеймс, Дж. Локк, Д. Юм, Ф. Шеллінг та ін.). Сучасний стан вивчення ідентичності стосується конкретного аналізу структури, генезису, умов та особливостей її становлення, що відображено в концептуальних межах психоаналітичного, біхевіористичного, когнітивного, екзистенційно-гуманістичного, структурно-динамічного підходів та теорій соціальної репрезентації, символічного інтеракціонізму, соціальної ідентичності та самокатегоризації тощо (А. Бандура, Дж. Марсія, Дж. Мід, С. Московічі, К. Роджерс, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Б. Шефер, З. Фрейд, К. Юнг та ін.).

Узагальнення концептуальних підходів дає змогу стверджувати, що переважно

ідентичність розуміється як соціально-психологічний процес, у якому важливого значення набувають суб'єктивні механізми психічної активності людини. Ідентичність як цілісний феномен синтезує в собі такі характеристики людини як тотожність, цілісність та визначеність, які оформлені в унікальну структуру та мають властивість розвиватися протягом усього життя людини (Ж. Вірна, П. Гнатенко, Е. Еріксон, С. Макеев, П. Шихірев, Л. Шнейдер та ін.).

Розкриття вікових особливостей набуття ідентичності через структурування самосвідомості та самовизначення людини у соціальному просторі (Л. Божович); вивчення її соціальних характеристик через механізми психологічного захисту, соціального сприйняття, референтної влади, прийняття нових соціальних ролей (Г. Андрєєва, П. Гнатенко, А. Назаретян, В. Павленко, А. Петровський); виділення таких видів ідентичності як особистісна, соціальна, гендерна, професійна (Л. Балабанова, Р. Немов, Л. Почебут, В. Чікер) дає змогу розглядати ідентифікацію як важливий соціально-психологічний компонент розвитку особистості, який структурує її свідомість та формує її соціально значущі особистісні риси.

Найбільшим доробком сучасної психології можна вважати вивчення професійної ідентичності, де цілісно розкриваються питання особистісного та професійного становлення фахівця (В. Бодров, Ж. Вірна, Н. Волянчук, Є. Климов, Г. Ложкін, Ю. Поваренков, Н. Шевченко, Л. Шнейдер та ін.). Загалом професійна ідентичність розглядається як складна психічна реальність, яка утворює стрижень професіонала і є одним з провідних критеріїв його становлення.

Запропонований теоретичний аналіз проблеми стосується вивчення *структури* професійної ідентичності, де виділяються такі компоненти як особистісний, когнітивний та соціальний; обґрунтування її стабілізуючої та перетворюючої *функцій*; та опису основних *етапів* становлення через сформованість довіри, ініціативності, творчості, інтеграції тощо.

З огляду на опрацьований матеріал, кінцевим утіленням професійної ідентичності можна вважати специфічну особистісну властивість у становленні професіонала, яка проявляється в його емоційному стані на різних етапах професійного становлення. Цей стан зумовлений ставленням людини до професійної діяльності та процесу професіоналізації як засобу соціалізації, самореалізації, задоволення власного рівня домагань, а також ставлення до себе як професіонала. Також професійна ідентичність є підструктурою професійного зростання суб'єкта і реалізується у формі функціональної системи, спрямованої на досягнення певного рівня професійної майстерності.

Усе це дає підстави стверджувати, що професійна ідентичність передбачає функціональне і екзистенціональне об'єднання людини й професії, що виражається у розумінні своєї професії та прийнятті себе в професії. Як складова професійної свідомості, вона містить ознаки професійної раціональності через знання про професію та оцінювання місця й ролі фахівця в системі процесу і результату роботи.

У другому розділі «Обґрунтування сутності економічної свідомості особистості» представлено теоретичні підходи до визначення свідомості як психологічного феномену; описано структуру, форми та функції економічної свідомості особистості; обґрунтовано формування особистості в процесі економічної соціалізації.

Сучасний рівень розвитку психологічної науки характеризується переглядом феномену свідомості в межах вивчення людини як суб'єкта пізнання в оточуючому середовищі. Прагнення дослідити свідомість неможливе без звернення до робіт філософів, соціологів, психологів, де розкривається своєрідність цього феномену як вищого рівня психічного

відображення та саморегуляції, властивого лише людині як суспільно-історичній істоті (В. Бехтерев, Л. Виготський, Р. Декарт, У. Джемс, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, З. Фрейд, К. Юнг, К. Ясперс та ін.).

З огляду наукових здобутків психологів сьогодення, можна помітити тенденцію удосконалення інтерпретації феномену свідомості. Основним моментом цього рівня пізнання є інтеграція набутих знань про *природу і суть* свідомості (З. Карпенко, О. Леонтьєв, Б. Ломов, А. Петровський, Н. Чупрікова та ін.), її *структуру* (А. Агафонов, В. Зінченко, В. Столін, Г. Ушаков, В. Чагін та ін.), *процеси формування та зміни* під впливом діяльності і мови (Б. Ананьєв, В. Мясіщев, П. Сімонов, Д. Узнадзе та ін.), *види, рівні та функції* (В. Алахвердов, Л. Анциферова, Т. Титаренко, В. Тугаринова та ін.).

Продовженням у руслі вивчення видозмін свідомості стали більш сучасні напрацювання І. Батраченка, Л. Засекої, Д. Леонтьєва, Ю. Швалба, Н. Шевченко та ін. Спільною рисою цих досліджень є розгляд значення як змісту суспільної свідомості, який, інтеріоризуючись у структури індивідуальної свідомості, трансформується у смисли. Така інтерпретація чітко вкладається у методологічний конструкт взаємозв'язку смислової реальності і психічного образу діяльності (В. Зінченко, О. Леонтьєв, В. Петухов, С. Смирнов та ін.), який інтенсивно вивчається в межах психології суб'єктивної семантики (О. Артем'єва, Ю. Вяткін, Д. Леонтьєв, В. Серкін, І. Ханіна та ін.).

Серед існуючих наукових напрацювань виділяється аспект вивчення економічної свідомості, теоретико-методологічні засади сучасного розуміння якої містяться у працях І. Андрєєвої, О. Дейнеки, Н. Дембицької, Г. Ложкіна, В. Москаленко, О. Устинові, В. Хащенко та ін. Загалом ними окреслюються такі базові концептуальні засади аналізу економічної свідомості особистості як: складової частини індивідуальної свідомості; рівня психічного сприйняття економічних процесів, який формує реакцію і відповідну поведінку людини; системної складової свідомості особистості та вищого рівня психічного відображення людиною економічних відносин; особливої форми психічної діяльності, орієнтованої на відображення і перетворення економічної дійсності; здатності особистості пізнавати, відображати й узагальнювати економічну дійсність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів.

Не зважаючи на різноманітність підходів до трактування визначення економічної свідомості, можна зробити висновок, що вона є невід'ємною складовою свідомості особистості, яка спрямована на відображення, перетворення і прогнозування економічної реальності. Аналіз *структурно-функціональної організації* економічної свідомості (Г. Ложкін, В. Комаровська, В. Спасенніков, В. Фоміних, В. Хащенко, Є. Шибанова та ін.), її *форм і функцій* (О. Анкудінова, О. Дейнека, М. Кушнерчук, В. Москаленко та ін.), *факторів та механізмів* функціонування (В. Арутюнов, Л. Діба, В. Мішин, Т. Петровська, В. Свінціцький, О. Устинова, М. Семенов та ін.), *вікових особливостей* формування (Т. Грасс, Х. Диттмар, Ж. Жиліна, О. Землянська, Л. Уварова та ін.) демонструє необхідність вивчення цього феномену як результату економічної соціалізації.

Досвід дослідження економічної соціалізації як соціально-психологічного процесу входження індивіда в економічну систему суспільства (В. Москаленко) окреслений напрацюваннями науковців (Г. Авер'янова, А. Вяткін, Н. Дембицька, Є. Козлова, О. Лаврененко, А. Прутченков та ін.) щодо виділення основних *напрямів* досліджень цього феномену (інформаційний, поведінковий і психологічний); вивчення структурних компонентів економічної соціалізації (когнітивний, афективний і конативний) та її *форм* (цілеспрямована, стихійна, самовиховання), *видів* (трудова, споживча, власне економічна,

добровільна, примусова), *критеріїв* та *факторів* (через систему економічних цінностей у їх взаємозв'язку із усіма іншими вартостями), *етапів* (адаптація, ідентифікація, індивідуалізація, інтеграція, наднормативна індивідуалізація).

Цінністю більшості наукових напрацювань є підкреслення ролі вивчення взаємозв'язків суб'єктивного досвіду особистості, образу світу та кодів економічної свідомості, які забезпечують відповідність ставлень суб'єкта до економічних об'єктів та ситуацій, а відповідно й процес ефективної економічної соціалізації особистості.

У третьому розділі *«Емпірико-діагностичне дослідження професійної ідентичності в структурі економічної свідомості студентської молоді»* викладено концептуальні засади дослідження зазначеної проблеми, процедурно-методичне забезпечення процесу дослідження, аналіз та інтерпретацію основних результатів та конкретизовано специфіку й закономірності прояву професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості.

Концептуальні засади дослідження сконцентровані на методологічному принципі єдності свідомості, самосвідомості й діяльності. Базуючись на теоретичних засадах діяльнісної парадигми розглянуто зумовленість розвитку свідомості людини конкретними суспільно-історичними обставинами життєдіяльності. При цьому зазначається, що саме на цьому рівні свідомості як вищої та цілісної системи відбувається семантичне оформлення реальної дійсності через трансформацію семантичних конструкцій значень та особистісних смислів особистості.

Застосування саме психосемантичного підходу до вивчення економічної свідомості визначається тим, що зміст та особливості універсалів свідомості пов'язані із характером особистого досвіду, умовами життя й діяльності людини. Вивчення професійної ідентичності в структурі економічної свідомості актуалізує питання детермінації образу світу професіонала суб'єктивним досвідом його професійної діяльності.

Одним з найбільш активних суб'єктів економічної свідомості є студентська молодь. Також цей віковий діапазон якнайкраще демонструє сенситивність у набутті професійної ідентичності. Підібраний комплекс психодіагностичних методик дав змогу максимально ідентифікувати зміст економічної свідомості, професійної ідентичності та особистісних, мотиваційних та інтерперсональних особливостей в генеральній сукупності студентів, які поділені на дві групи: *група 1* – студенти економічних спеціальностей (спеціальність «облік та аудит») ($n = 147$) та *група 2* – студенти неекономічних спеціальностей (спеціальності «українська мова та література» та «психологія») ($n = 186$).

Аналізуючи результати, отримані за методикою семантичного диференціалу, зроблено оцінку індивідуальних значень слів-стимулів, побудовано їхні семантичні профілі та простір за факторами «оцінка», «сила» та «активність». Здійснено детальний аналіз шкальних та факторних індивідуальних значень слів-стимулів «власність», «гроші», «влада», «майно», «споживання», «продаж», «купівля», «виробництво». Порівняння показників факторного навантаження у семантичному просторі оцінювання запропонованих слів-стимулів продемонструвало відмінності в експериментальних групах (рис. 1).

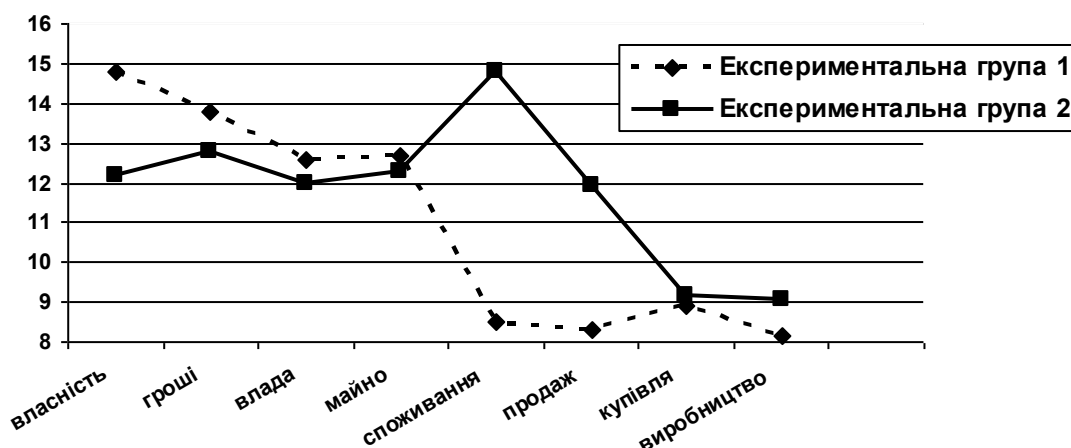

Рис. 1. Показники семантичної значущості слів-стимулів в експериментальних групах

Використання t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок дало змогу виявити статистично значущі відмінності у сприйнятті досліджуваними слів-стимулів: у сприйнятті досліджуваними понять «власність» та «влада» за факторами «оцінки», «сили» та «активності» ($p \leq 0,05$); «споживання» за факторами «оцінки» та «активності» ($p \leq 0,05$); «продаж» за факторами «оцінки» та «сили» ($p \leq 0,05$). Сприйняття понять «гроші» та «майно» продемонструвало відмінності лише за факторами «сили» та «активності» ($p \leq 0,05$).

Подальший аналіз емпіричного матеріалу проводився на основі порівняння діагностичних даних в експериментальних групах за комплексом методик з вивчення економічної успішності, професійної ідентичності та особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристик студентів. Статистично значущі відмінності представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники статистично значущих відмінностей досліджуваних експериментальних груп за діагностичними методиками

Методика	Показники методик	Група 1	Група 2	t-критерій Ст'юдента	p
Методика вивчення економічної успішності	Показник економічної успішності особистості	7,18	4,02	-3,06	0,05
Методика вивчення кар'єрних орієнтацій Е. Шейна	Професійна компетентність	4,71	6,00	7,11	0,05
	Менеджмент	7,21	6,67	-2,64	0,05
	Автономія	7,15	7,58	2,53	0,05
	Стабільність місця роботи	4,71	5,23	2,13	0,05
	Служіння	6,68	7,99	7,60	0,05
	Підприємництво	7,37	6,76	-3,77	0,05
Методика вивчення міжособистісних відносин Т. Лірі	Егоїстичний	7,16	5,63	-3,28	0,05
	Підпорядкування	4,81	5,89	2,01	0,05
	Домінування	9,88	6,90	-2,61	0,05
	Дружелюбність	-0,21	2,35	2,37	0,05
16-факторний опитувальний Кеттела	Фактор «В» (інтелект)	4,33	3,66	-2,52	0,05
	Фактор «С» (емоційна стійкість – емоційна нестійкість)	7,47	6,44	-2,60	0,05
	Фактор «І» (жорстокість – чутливість)	6,43	7,32	2,25	0,05

Проведення кореляційного аналізу дало змогу виділити кореляційні плеяди особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристик залежно від прояву форм професійної ідентичності та семантичного оформлення економічних понять в свідомості

досліджуваних студентів (рівень значущості від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$).

У студентів експериментальної групи 1 за семантичною значущістю запропонованих слів-стимулів виділяються конструкти «власність», «гроші», «влада» та «майно», які відображаються у таких особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристиках як соціальна сміливість і підприємливість, що демонструє вміння поводитися вільно і навіть ризиковано; домінантність у різноманітних проявах незалежності і самовпевненості; радикалізм у прийнятті рішень, який характеризується інтелектуальними інтересами, аналітичністю мислення та прагненням до поінформованості; у міжособистісних стосунках студенти цієї групи проявляють авторитарність та домінування; їх економічна успішність супроводжується особистісною спрямованістю на себе, і, як наслідок, обраною формою кар'єрного зростання є автономія, де основною ознакою є прагнення до звільнення від організаційних правил та обмежень; виклик, який демонструє прояви конкуренції, перемогу над іншими і подолання перешкод на шляху до досягнення цілей та підприємливість, яка дає можливість заявити про свою справу, фінансове благополуччя та вміння ризикувати. Домінуючими формами професійної ідентичності є псевдопозитивна, у якій добре простежується порушення механізмів ідентифікації та відособлення в бік гіпертрофованості, порушення тимчасової зв'язності життя, ригідності Я-концепції, хворобливе неприйняття критики на свою адресу і низька рефлексія; та дифузна ідентичність, яка демонструє відсутність чітких цілей, цінностей, переконань й спроб їх активно сформувати.

Студенти експериментальної групи 2 за семантичною значущістю запропонованих слів-стимулів виділяють конструкти «споживання», «продаж», «купівля» та «виробництво», які відображаються у таких особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристиках як комунікабельність, що характеризує людину як відкриту та уважну до інших; емоційна стриманість, що виражається в емоційній зрілості та працездатності; розвинутість уяви, де заявляє про себе орієнтація на внутрішній світ та розвинутий творчий потенціал особистості; дипломатичність, яка проявляється у проникливості, щирій природності та сентиментальності переживання подій; високий самоконтроль, що демонструє розвинуту орієнтацію на виконання соціальних вимог та вміння контролювати свої емоції й поведінку. У міжособистісних стосунках студенти цієї групи проявляють дружлюбність та альтруїстичність; їх середній рівень вираження економічної успішності супроводжується особистісною спрямованістю на справу та спілкування, а вираженими формами кар'єрного зростання є стабільність місця проживання, що виражається в орієнтації на стабільне «вкорінене» життя в певному географічному регіоні, служіння обраній справі, основними цінностями якого є орієнтація на роботу з людьми і допомога іншим, та інтеграція стилів життя, де людина демонструє збалансований рівень самовдосконалення та самореалізації у різних сферах людського буття. Як і у попередній групі, домінуючими є псевдопозитивна та дифузна форми професійної ідентичності.

Проведене дослідження з вивчення професійної ідентичності в структурі економічної свідомості продемонструвало виявлення специфічних ознак та психологічних закономірностей досліджуваного феномену.

Досліджені структурні компоненти економічної свідомості студентів у вигляді семантичних конструктів можна розглядати як внутрішньо опосередковані інтегративні системи (цілісні синтези), які дають змогу конкретно аналізувати розгортання процесу економічної соціалізації у ході навчально-професійної діяльності. Це своєрідні психічні детермінанти діяльності людини, які є не тільки джерелом економічної активності і поведінки,

але й факторами змін та реалізації особистості як майбутнього фахівця.

Предметний («власність», «гроші», «влада», «майно») та функціональний («споживання», «продаж», «купівля», «виробництво») атрибути семантичних конструктів економічної свідомості дали змогу окреслити чітку полярність їх усвідомлення досліджуваними студентами.

Логіку прояву семантичних конструктів предметного змісту економічної свідомості у студентів економічних спеціальностей та семантичних конструктів функціонального змісту у студентів неекономічних спеціальностей можна пояснити тим, що у першому випадку предметний зміст семантичних конструктів чітко демонструє професійне економічне мислення майбутніх фахівців, яке орієнтоване на інваріантні, стійкі економічні структури, що дає змогу розкрити особливості структурування економічного знання цієї професійної групи; а функціональний зміст семантичних конструктів демонструє специфічність усвідомлення модифікацій економічного знання у їх процесуальних характеристиках.

Предметний зміст семантичних конструктів економічної свідомості особистості визначає зону її предметної активності, і, відповідно, функціональний зміст окреслює зону специфічної активності майбутнього фахівця. Зазначені зони не є автономними стосовно одна одної, вони взаємодіють між собою, тим самим демонструючи семантичні інтеграції або синтези в свідомості особистості, які й визначають її професійний досвід.

Перехід предметного у функціональний зміст семантичних конструктів економічної свідомості відбувається за умови розвинутості *гностичної рецепції суб'єкта навчально-професійної діяльності* (як наявність не тільки системи економічних (академічних) знань, але й певного ставлення, яке вимагає осмисленості, перетворення дійсності, пошуку власних рішень відповідно до конкретних умов та обставин життєдіяльності, особистісної ініціативи, постановки та вирішення нових творчих задач), а перехід функціонального у предметний зміст семантичних конструктів – за умови *операціональної інтеграції засобів відображення економічної дійсності* (розуміння суб'єктами навчально-професійної діяльності процесуального змісту об'єктів економічної свідомості через усвідомлення їх перетворюючих характеристик, що дає змогу змінювати не тільки дійсність, але й самого себе внаслідок пристосування до нових об'єктивних особливостей засобами нових інтерпретаційних моделей свідомості).

Своєрідною точкою перетину предметного та функціонального змісту семантичних конструктів економічної свідомості особистості є показник її професійної ідентичності, який у різноманітних формах демонструє рівень сформованості сукупного життєвого та професійного досвіду.

ВИСНОВКИ

У висновках підводяться підсумки проведеного дослідження, результати якого окреслюють шляхи подальшого вивчення проблеми. Зокрема, конкретизуються такі здобутки дослідження:

1. Результатом комплексного міждисциплінарного теоретико-методологічного аналізу проблеми вивчення професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості є положення, що професійна ідентичність як складова самосвідомості людини

є психологічним утворенням, в якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як представника певної професії. Становлення професійної ідентичності безпосередньо пов'язане із входженням у простір ефективної соціалізації особистості, складовою частиною якої є формування її економічної свідомості.

Економічна свідомість як особлива форма свідомості являє собою психічну реальність, що характеризує економічні явища у вигляді трансформованих особистісних смислів, які презентують зміст семантичних конструктів суб'єктивного досвіду особистості, а відповідно й процес її ефективної економічної соціалізації.

2. Розробка концептуальних засад дослідження професійної ідентичності в структурі економічної свідомості особистості студентів базувалася на методологічному принципі єдності свідомості, самосвідомості й діяльності, який дав змогу розглянути свідомість як найвищий рівень розвитку психіки, що зумовлений конкретними обставинами життєдіяльності людини та психосемантичному підході до вивчення свідомості як можливості простеження особливостей глибинної семантики особистості.

3. Емпірично встановлено зміст семантичних конструктів економічної свідомості студентів економічних та неекономічних спеціальностей, відмінності яких пов'язані з особливостями процесу особистісного становлення, який відображає зміну особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристик особистості. Це ще раз доводить, що показники економічної соціалізації молоді людини знаходяться не тільки у безпосередній залежності від економічної ситуації, але й опосередковані системою особистісно-професійних цінностей суб'єкта.

Особливості усвідомлення семантичних конструктів економічної свідомості студентів економічних спеціальностей («власність», «гроші», «влада» і «майно») відображається у таких характеристиках як соціальна сміливість та підприємливість, домінантність, радикалізм, авторитарність та домінування; їх економічна успішність супроводжується особистісною спрямованістю на себе, і, як наслідок, обраними формами кар'єрного зростання є автономія, виклик та підприємливість. Домінуючими є псевдопозитивна та дифузна форми професійної ідентичності.

Студенти неекономічних спеціальностей демонструють усвідомлення таких семантичних конструктів економічної свідомості як «споживання», «продаж», «купівля» і «виробництво», що відображається у таких їх характеристиках, як комунікабельність, емоційна витриманість, розвинутість уяви, дипломатичність, високий самоконтроль, дружелюбність та альтруїстичність; середній рівень їх економічної успішності супроводжується особистісною спрямованістю на справу та спілкування, а вираженими формами кар'єрного зростання є стабільність місця проживання, служіння обраний справі та інтеграція стилів життя. Як і у попередній групі, домінуючими є псевдопозитивна та дифузна форми професійної ідентичності.

4. З огляду на отримані результати дослідження професійної ідентичності як усвідомлення своєї тотожності з професійним образом Я в структурі економічної свідомості особистості обґрунтовано специфіку й закономірності прояву цього психологічного явища.

Зазначено, що оперування предметним змістом семантичних конструктів суб'єктами навчально-професійної діяльності актуалізує аспекти економічного інформування (рецепції) засобами отримання та переробки відповідної інформації у стратегічні і тактичні програми

професійної реалізації як кваліфікованого економіста; а оперування функціональним змістом семантичних конструктів економічної свідомості актуалізує розширення когнітивного забезпечення розуміння економічних процесів, що водночас наділяє людину вмінням усвідомлювати віддалені наслідки протікання економічних процесів та позбавляє особливостей їх переживання як незалежних від неї.

Визначений зміст семантичних конструктів економічної свідомості дає змогу окреслити зони їх предметної та специфічної активності функціонування, де розкриваються семантичні інтеграції, які визначають професійний досвід особистості. Виділено умови трансформації змісту семантичних конструктів економічної свідомості: перехід предметного у функціональний зміст семантичних конструктів можливий за умови розвинутості гностичної рецепції суб'єкта навчально-професійної діяльності, а перехід функціонального у предметний зміст семантичних конструктів економічної свідомості – за умови операціональної інтеграції засобів відображення економічної дійсності.

Перспективи подальшого вивчення проблеми вбачаємо у розробці комплексної програми фіксації системної організації економічної свідомості у єдності із діяльнісною детермінацією професійної реальності через відповідну семантичну реконструкцію рефлексивного самовдосконалення майбутніх спеціалістів економічного та неекономічного профілів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України:

1. Остапйовський О. І. Економічна свідомість та професійна ідентифікація особистості / О. І. Остапйовський // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – К., 2008. – Т. 15. – Ч. 2. – С. 105–110.
2. Остапйовський О. І. Взаємообумовленість професійної ідентифікації та економічної соціалізації особистості / О. І. Остапйовський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2008. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 324–330.
3. Остапйовський О. І. Мотиваційні комплекси професійної ідентичності: семантичний аналіз економічної свідомості / О. І. Остапйовський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. 11. – Ч. 7. – С. 352–362.
4. Остапйовський О. І. Економічна соціалізація: психосемантичні можливості дослідження / О. І. Остапйовський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. 11. – Ч. 1. – С. 383–390.
5. Остапйовський О. І. Взаємообумовленість соціального здоров'я та професійної

ідентичності особистості / О. І. Остапйовський // Психологічні перспективи. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. 14. – С. 75–81.

Статті, опубліковані у збірниках наукових праць:

6. Ostapjowskyi O. Tożsamość zawodowa młodzieży akademickiej w procesie uspołecznienia / Oleksandr Ostapjowskyi, Igor Ostapjowskyi // Zamojskie studia i materiały. Seria: Pedagogika. – Zamość, 2009. – С. 225–231.

Статті, опубліковані у збірниках матеріалів наукових конференцій:

7. Остапйовський О. І. Професійна ідентифікація як засіб професіоналізації особистості / О. І. Остапйовський // Професійна психологія: методологія, методи та практика : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. Ж. П. Вірної. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 209–212.

8. Остапйовський О. І. Взаємообумовленість процесу ідентифікації та професійного становлення особистості / О. І. Остапйовський // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали II Міжнар. наук-практ. конф. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 1. – С. 297–298.

9. Остапйовський О. І. Використання методів психосемантики в процесі дослідження економічної соціалізації особистості / О. І. Остапйовський // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали III Міжнар. наук-практ. конф. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 1. – С. 113–114.

АНОТАЦІЇ

Остапйовський О. І. Професійна ідентичність в структурі економічної свідомості особистості. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія; історія психології. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011.

У роботі обґрунтовано концептуальні засади дослідження проблеми та експериментально встановлено структурні компоненти економічної свідомості та їх взаємозв'язок у прояві форм професійної ідентичності майбутніх фахівців економічних та неекономічних спеціальностей. Поглиблено наукові уявлення про економічну свідомість як соціокультурну за походженням систему значень індивіда, які визначають зміст професійної ідентичності студентів.

У результаті емпіричного дослідження доведено репрезентативний зв'язок в усвідомленні семантичних конструктів економічної свідомості студентів та у прояві форм їх професійної ідентичності; констатовано зміст семантичних конструктів економічної свідомості студентів економічних та неекономічних спеціальностей, відмінності яких пов'язані з особливостями процесу професійного становлення, який відображає зміну особистісних, мотиваційних та інтерперсональних характеристик особистості. Встановлено специфіку та закономірності прояву професійної ідентичності в залежності

від змісту семантичних конструктів економічної свідомості студентів.

Ключові слова: професійна ідентичність, економічна соціалізація, економічна свідомість, структура економічної свідомості, семантичний конструкт економічної свідомості.

Остапйовский А. И. Профессиональная идентичность в структуре экономического сознания личности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Волынский национальный университет имени Леси Украинки. – Луцк, 2011.

В работе обоснованы концептуальные основы исследования проблемы и экспериментально установлено структурные компоненты экономического сознания и их взаимосвязь в проявлении форм профессиональной идентичности будущих специалистов экономических и неэкономических специальностей. Углубленно научные представления об экономическом сознании как социокультурной по происхождению системой значений индивида, которые определяют содержание профессиональной идентичности студентов.

В результате эмпирического исследования доказано репрезентативную связь в осознании семантических конструктов экономического сознания студентов и в проявлении форм их профессиональной идентичности; констатируется содержание семантических конструктов экономического сознания студентов экономических и неэкономических специальностей, различия которых связаны с особенностями процесса профессионального становления, который отражает изменение личностных, мотивационных и интерперсональных характеристик личности. Установлена специфика и закономерности проявления профессиональной идентичности в зависимости от содержания семантических конструктов экономического сознания студентов.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, экономическая социализация, экономическое сознание, структура экономического сознания, семантический конструкт экономического сознания.

Ostapovskyy O. I. Professional identity in the structure of the economic consciousness of personality. – Manuscript.

Dissertation required to achieve scientific degree of the candidate in psychological science. Specialty code 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk, 2011.

Dissertation paper is devoted to the investigation of the professional identity in the structure of the economic consciousness of personality. Within the paper the author substantiates the conceptual principles of the professional identity problem formation, which is tightly linked with the entry to the range of the effective personal socialization, particularly with the personal economic consciousness formation. The author also extends the scientific conception of the economic consciousness, as a specific form of consciousness which characterizes the economic phenomena as transformed personal senses that present the matter of semantic constructs in terms of subjective experience of personality, thus the process of the personality's effective economic socialization.

The results of the empiric research prove the representative relations between the students economic consciousness semantic constructs perception and forms of their professional identity

manifestation. The author defines the senses of the economic consciousness semantic constructs by the students on economic and not-economic specialties, states the differences related to the peculiarities of the professional stabilizing revealing the shift of personal, motivational and interpersonal characteristics of personality.

The generalization of the acquired data permitted to define the general regularities of their manifestation among experimental students groups: the peculiarities of the economic consciousness' semantic constructs perception among the students of the economic specialties ("property", "money", "power", "possession") can be characterized as representing social audacity, enterprise, dominancy, radicalism, authoritarianism, and domination; their economic progress is accompanied with personal trend on ego, and as a result the chosen forms of the career growth are autonomy, challenge and initiative. Pseudo-positive and diffuse forms of professional identity are dominant.

The students of the non-economic specialties demonstrate the understanding of the economic consciousness' semantic constructs as "consumption", "selling", "buying" and "production", which represent such characteristics as communicativeness, emotional firmness, developed imagination, diplomacy, high self-control, friendliness and unselfishness; their average level of economic progress is accompanied with personal direction to the cause and communication, and the clear forms of the career growth manifestation are the stability of habitat, officiating and integration of the lifestyles. Pseudo-positive and diffuse forms of professional identity are dominant as well as in the previous group.

The specifics and the regularities of the professional identity manifestation, were defined due to their dependencies on the matter of the semantic constructs of students' economic consciousness.

Author indicates that operating of the semantic constructs objective sense with subjects of the learning and professional activities actualizes the aspects of the economic informing (reception) by means of receiving and processing of the appropriate information into strategic and tactic programs of personal realization into the qualified economist. The operating with the functional matter of the economic consciousness' semantic constructs actualizes the expansion of the cognitive support for the economical processes understanding.

The defined sense of economic consciousness' semantic constructs allows to specify the zones of its' objective and specific functioning activities, where semantic integrations liable for the professional experience of the personality. The conditions of the economic consciousness' semantic constructs transformation are specified: the shift from the objective to the functional sense of the semantic constructs is possible in terms of the developed Gnostic reception of the learning and professional activities' subject; the shift from the economic consciousness' semantic constructs functional sense into their objective sense is possible in terms of operational integration of the economic reality reflection means.

Key words: professional identity, economic socialization, economic consciousness, the structure of economic consciousness, economic consciousness' semantic constructs

Підписано до друку 10.03.2011. формат 60×90¹/₁₆.
Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк. Тираж 100 прим. Гарнітура Times.
Друк – Волинський національний університет ім. Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13. Зам. 06/03.